Ksenija Marković, Zofija Maver i Ana Mlinar

KONZERVATORSKE PRIPREME ZA OBNOVU RATOM RAZORENIH HRVATSKIH RURALNIH PROSTORA

Predgovor

Mnogi autori pisali su o ljudskim konfliktima; izdvajamo Carla von Clauswitza s njegovim djelom »Vom Kriege«. On je bio prvi koji je obuhvatio teoretski i filozofski aspekt neprijateljstva kao distinkciju prema strategiji i taktici. Quincy Wright, poznat po svom djelu A Study of War, koje je izašlo u Chicagu 1942., i postalo klasičnim priručnikom, od 1.540 stranica, tretira rat sa sociološkog, povijesnog i pravnog aspekta. Prvi koji je u tu materiju unio matematičke i kvantitativne analize bio je Lewis F. Richardson, 1960. g., knjigom Statistics of Deadly Quarrels. Ipak ni jedna od tih knjiga ne postavlja problem kulturnog nasljeđa u ratu. Svrha, cilj rata, prema Clausewitzu je »uništiti volju neprijatelja«. Ono što jača volju za borbom su ideali i pojmovi utjelovljeni u nacionalnoj povijesti, religiji i različitim vjerovanjima, a što je predstavljeno kroz konkretne objekte (vladarevu rezidenciju, crkve, sveta područja...) simbole (zastava, vojna odjeća) pa i jezike. Odatle pa kroz povijest, osvojiti neprijateljsku zastavu, uništiti njegova mjesta obožavanja, ukrasti njegova povijesna blaga i relikvije, nije manje važno od ubijanja neprijatelja i uništavanja sredstava njegove odmazde. Što je rat više »ideološki«, to simboli koji izriču te ideje postaju ciljevi za suprotnu ideologiju.

Destrukcija ili prisvajanje neprijateljskih simbola ima za cilj slomiti volju neprijatelja za borbom i smanjiti njegov otpor. U tom kontekstu, fizička destrukcija neprijatelja može imati sekundarnu važnost. Među mnogobrojnim, bolje rečeno bezbrojnim primjerima namjerne destrukcije simbola za vrijeme perioda ideoloških konflikata, poznatiji su u 17 st. vjerski ratovi, tokom kojih su uništeni gotovo svi vjerski kipovi. Tokom francuske revolucije svi kipovi na katedralama, a za koje se pretpostavljalo da prikazuju vladare, uključujući i slike svetaca, bili su dekaptirani. Boljševička revolucija uništavala je samostane (među ostalim vjerskim građevinama), kada nisu bili pretvarani u gulage. U

španjolskom građanskom ratu sveta mjesta, kapelice, oltari, grobovi svetaca, spremice s moćima, ženski samostani bili su omiljeni ciljevi.

U svojim djelima iz 1962. g. A. Freudenreich između ostalog svjedoči o zgarištima popaljenih, razorenih i porušenih sela nakon II svjetskog rata u Slavoniji, Kordunu i Lici. Na priloženoj karti »Garišta u planinama Psunj i Papuk« otkrivamo mjesta koja su nakon II svjetskog rata kolonizirana, koja sela se popravljaju, sela za koja se radi regulacija... To je svjedočanstvo koje je kao sliku o stradanjima za II svjetskog rata nosio Aleksandar Freudenreich, kada je 1962. g. napisao »Rat je nemilosrdno zadro u našu baštinu narodnog graditeljstva, razarajući bezbroj povijesno vrijednih spomenika narodne arhitekture... Još uvijek strče ruševine, napuštene i ukazuju na doduše minule ali neispravljive strahote. Velike su i značajne promjene u slikama naših ambijenata, koje su se nedavno zbile«.[1] Sve te rečenice mogli bismo i danas, 1991/1992, ponoviti.

Uvod

Živimo s ratom u Hrvatskoj već dvije godine, od prvih početaka stavljanja zapreka na cestama kroz Liku, pa preko prvih stradanja u Sloveniji, Slavoniji preko Banije i Korduna, Posavine i Dalmacije. Agresija na nacionalni, kulturni, duhovni identitet Hrvatske započela je daleko ranije a od prošle godine se vodi u oružanom obliku. Sve ono što je narod stvorio na seoskim prostorima, kojima se bavimo, izraz je narodne kulture i predstavlja nacionalni i duhovni identitet. Uništavanje sela izaziva niz migracionih valova, čime se mijenja nacionalna i kulturna slika prostora. Razbija se tradicija, kojom je narod vezan uz svoj krajolik i svoju socijalnu zajednicu. Sve niti koje su nekada bile povezane više ne postoje, osim u memoriji. Rat je nanio strahovite, nesagledive štete u većem dijelu Hrvatske. Mnoga ruralna naselja[2] su spaljena i nestala zauvijek.

---

[1] Zbornik zaštite spomenika kulture knj. XIV, Beograd 1963. str. 136

[2] A. Freudenreich u sažetku svoga rada pod naslovom: »O razvojnim linijama u narodnom graditeljstvu« govori o organskom rastu narodnog graditeljstva. Ova misao može se usporediti i s onom Lubora Niederlea, (Žyvot starych Slovanu – Prag 1923.). Ipak A Freudenreich najavljuje i zadnji stupanj razvoja: degeneraciju i umiranje. Uspoređujući razvojne stupnjeve kod bunja, ognjišta i dimnjaka, on kaže: »na tim karakterističnim dijelovima narodnog graditeljstva prikazan je tehnički razvoj od početnih ka tehnički dotjeranijim oblicima, pa do degeneracije prouzrokovane utjecajima međunarodne civilizacije. Narodno je graditeljstvo živ organizam koji raste i koji se razvija, ne vremenski nego tehničkim slijedom: bilo narodne kulture kuca svojim posebnim ritmom«. (Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. XI, Beograd 1960. str. 369.).

Služba zaštite spomenika kulture u kolovozu 1991. g. temeljem Naredbe o mjerama neposredne zaštite i spašavanja kulturnih dobara od ratnih razaranja u Republici Hrvatskoj, uspostavila je novu organizaciju rada s osnovnim zadacima na:

1. evakuaciji pokretnih dobara
2. fizičkoj zaštiti objekata
3. evidenciji šteta.

Evakuacija pokretne spomeničke građe i fizička zaštita provedene su neposredno uoči kao i u tijeku rata, gdje god su to prilike dopuštale.

Praćenje stupnja oštećenosti kulturne baštine započelo je s prvim ratnim razaranjima, a traje još i danas. Nesumnjivo će pravo stanje moći utvrditi stručnjaci obilaskom terena i detaljnim očevidom tek nakon kraja rata. Kao polazište poslužit će preliminarna evidencija ratnih razaranja.

Rezultati evidencije i obrade podataka

Evidencija u ratu oštećenih spomenika kulture temeljila se od početka rata na dostupnim izvorima podataka. Prve informacije prikupljane su iz javnih glasila – tiska, a osobito RTV, nadalje foto snimaka i kazeta nabavljenih od ustanova i pojedinaca te usmenih informacija očevidaca. To su nerijetko, zbog nemogućnosti pristupa nadležnih konzervatorskih službi kriznim područjima, jedini izvori podataka. Unatoč svim teškoćama, djelatnici Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prema svojim mogućnostima, nastoje sukcesivno evidentirati štete na spomenicima, a zatim izrađuju izvještaje, koje zajedno s foto dokumentacijom i opisom šteta dostavljaju Zavodu za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa RH na daljnju obradu.

Ovaj je Zavod od početka agresije na Hrvatsku koordinirao rad nadležnih konzervatorskih službi na snimanju stanja ratom ugroženih kulturno–povijesnih vrijednosti. Podaci se obrađuju kompjutorski, nadopunjuju i kartiraju. Prikupljena građa iz navedenih izvora obrađuje se i sistematizira tako da omogući globalno sagledavanje šteta na određenom širem području, zatim na području samih naselja i konačno na pojedinačnim objektima.

Već prvi rezultati preliminarne evidencije ukazuju na velik broj stradalih naselja na kriznim područjima širom Republike. Na tim prostorima u nepovrat su izgubljeni mnogobrojni tragovi materijalne kulture iz bogate prošlosti pojedinih područja, stvarane stoljećima. Od ukupno 102 općine na području Republike Hrvatske izravno su ugrožena naselja u 64 općine. Stradao je niz naselja urbanog karaktera, pretežno općinskih središta, no zastrašujući je broj stradalih ruralnih naselja na području čak 61 općine. Do 2. 06. 1992. godine evidentirana

su 854 naselja posredno ili neposredno izložena agresiji. Potrebno je napomenuti da u iskazanom broju nisu uključena sva naselja, budući da je otežano prikupljanje i ažuriranje podataka na okupiranim područjima koja se trenutačno nalaze izvan kontrole nadležnih vlasti Republike Hrvatske, a time i stručne kontrole, te područjima na liniji fronte. Stvarni broj naselja je teško pretpostaviti, ako znamo da je 14 općina potpuno okupirano, a njih dvadesetak djelomično. Treba ukazati i na nova, ratom zahvaćena područja općina Imotski, Vrgorac, Metković za koje još nema podataka o stanju. (Karta 1.)

Uzimajući u obizir izneseno, a imajući u vidu ukupan broj naselja u okviru administrativnih granica općine, najteže su stradala naselja iz područja trinaest općina:

Istočna Hrvatska

Vukovar	96% naselja
Osijek	91% naselja
Vinkovci	85% naselja

Središnja Hrvatska

Novska	73% naselja
Sisak	70% naselja
Petrinja	60% naselja
Grubišno Polje	57% naselja
Glina	54% naselja
Slunj	54% naselja

Gorska Hrvatska

Otočac	51% naselja

Južno Hrvatsko primorje

Dubrovnik (južni dio općine)	80% naselja
Benkovac	56% naselja
Zadar (kopno)	53% naselja

Valja napomenuti da se ukupan broj naselja po općinama kreće od nekoliko stotina (npr. općina Zagreb – 316 naselja, općina Požega – 209 naselja), od

jedva dvadesetak (npr. općina Županja – 16 naselja, ili općina Vukovar – 29 naselja, općina Novska – 27 naselja), što se dakako odražava na podatke razorenosti ukupnoga područja, izraženih u postotku. Sumarni podaci iskazani su u tabelama 1. i 2. i na kratama, kako slijedi:

Tabela 1. (Karta 2) Klaifikacija razorenosti područja Republike Hrvatske prema broju općina

Broj stradalih naselja u općini	Broj općina
2 – 10	17
10 – 30	15
> 30	11
Samo jedno naselje	11
Nema podataka	7
SVEUKUPNO	61

Tabela 2. (Karta 3)

Postotak stradalih naselja u općini	Broj naselja
< 10%	17
10–30%	16
30–50%	7
> 50%	14
UKUPNO	54
Nema podataka	7
SVEUKUPNO	61

NAPOMENA:
Podaci iskazani u tabelama obrađeni su zaključno sa 2. 06. 92.

Sva navedena naselja posjeduju svojstven kulturno–povijesni identitet i stoga ih se velik broj nalazi u evidenciji nadležnih konzervatorskih službi. Jedan je dio njih upisan u Registar spomenika kulture. U popisima u ratu stradalih naselja 2. 06. 92. nalazi se 291 zaštićeno naselje ili dio naselja, od čega je 49 urbanih, te 244 ruralne cjeline. Od ukupnog broja stradalih naselja broj onih potencijalne spomeničke vrijednosti zasigurno je daleko veći, te ovom prilikom treba upozoriti na potrebu temeljitije revizije podataka, i dakako adekvatnije valorizacije preostalih ruralnih vrijednosti.

Za potrebe statistike izvršena je privremena klasifikacija zaštićenih ruralnih naselja »iz ratne evidencije« (tabela 3.), te je od ukupnog broja zaštićenih, evidentiranih, preventivno zaštićenih i registriranih naselja izdvojeno tek 28 zaštićenih ruralnih cjelina. Ta brojka nas upozorava na potrebu posebnog pristupa njihovom programu obnove.

Tabela 3.
Klasifikacija zaštićenih ruralnih naselja na području Republike Hrvatske

Predmet zaštite	Oznaka	Broj naselja
Cjelina naselja	01	28
Dio naselja	02	46
Ruralni kompleks	03	48
Pojedinačni objekt	04	65
UKUPNO:		187
Nedefinirano	N	57
SVEUKUPNO:		244

Analiza stanja

Stanje oštećenja ruralnih naselja Republike Hrvatske

Zbog nedostataka potpunih izvještaja s terena, otežanog ili nemogućeg stručnog rekognosciranja, izuzetno je teško sagledati posljedice razaranja. Također je otežana klasifikacija i kvantifikacija šteta, budući da se stupanj oštećenja pojedinih naselja, osobito u područjima učestalih ratnih operacija, svakim danom mijenja. Za klasifikaciju oštećenja interno se primjenjuje priručna klasifikacija prema slijedećem stupnju oštećenja:

Razrušeno naselje – kada je moguće procijeniti da je stupanj uništene građevne strukture veći od 50%; objekti su teže, teško oštećeni ili razoreni; stanovništvo je najvećim dijelom ili u potpunosti izbjeglo;

Spaljeno naselje – kada je u požeru stradalo čitavo naselje ili veći njegov dio; mjesto je napušteno;

Djelomično razrušeno naselje – kada je stupanj uništene građevne strukture manji od 50%;

Oštećeno naselje – kada su stradali manji dijelovi naselja, tj. manji broj pojedinačnih objekata, manji dio građevne strukture naselja do 30% ili su objekti pretežno lakše oštećeni.

Obradu raspoloživih podataka prikazuje tabela br. 4.

Tabela 4.
Klasifikacija oštećenja ruralnih naselja Republike Hrvatske

Stupanj oštećenja	Broj naselja
Razrušeno	38
Spaljeno	39
Djelomično oštećeno	62
Oštećeno	105
UKUPNO:	244

Podaci obrađeni do 2. 6. 1992.

Analiza stanja oštećenja zaštićenih ruralnih cjelina na primjeru općine Sisak

Analiza stanja oštećenosti spomenika, tijekom 1991/1992. g. nakon srpske i vojne agresije na Hrvatsku, na području Posavine, Banije i Korduna pokazala je da su najteže oštećene zaštićene ruralne cjeline na području općina: Dvor, selo Unčani – oštećenja su između 70–100%, Glina, selo Viduševac – između 70–100%, Bučica Donja od 30 do 70%, Petrinja, selo Brest Pokupski – oštećenja su između 30–70%. Na području općine Kostajnica razrušena su dva sela, Kostajnički Majur i Selište Kostajničko, pretpostavlja se više od 50%. Na području općine Sisak od 7 zaštićenih naselja koja idu u kategoriju očuvanih ruralnih cjelina, oštećenja variraju od 30 do 70%. Za Bok Palanječki nisu dobiveni podaci od Zavoda za prostorno planiranje i razvoj općine Sisak. Od 14 naselja koja idu u kategoriju očuvanih dijelova ruralnih cjelina, oštećenja variraju od 30–100%. Za Trebarjevo Desno ne postoji izvještaj, dok se za Staro Selo, Čakale i Kladare ne zna koja je vrsta oštećenja jer ta sela ne kontrolira vlast Republike Hrvatske. Najteže stradala sela ove kategorije su Sunja, Komarevo i Letovanić.

Stanje dokumentiranosti i istraženosti

Prikazana klasifikacija oštećenja ukazuje na dvije osnovne grupe naselja: teško stradala i djelomično stradala naselja.

Kako je Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa RH dužan kreirati koncept obnove s aspekta zaštite kulturno–povijesnih vrijednosti te usmjeravati i voditi buduće akcije obnove prostora kulturno–povijesnog značaja, istovremeno s radom na evidenciji pristupilo se obradi postojećih podataka o dokumentiranosti i istraženosti područja. U rad su uključeni svi zavodi za zaštitu spomenika kulture Hrvatske. Ova je vrsta informacije, uz dokumentaciju oštećenja, temelj svakog programa obnove.

Izvori podataka

Osnovni izvori podataka su:

– arhivi i dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture i ostalih srodnih, stručnih i znanstvenih ustanova,

– publicirani podaci,

– informacije prikupljene putem konzultacija.

Za ruralna naselja osobito je dragocjen izvor osnovnih podataka, bogata dokumentacija koju već dugi niz godina prikupljaju tijekom etno–akcija stručnjaci konzervatorskih službi i muzeja.

U spomenutoj akciji evidentirani su pretežno pojedinačni primjeri tradicijske arhitekture koja je zatim predmet detaljne obrade, dok sama naselja nisu detaljnije analizirana. Prikupljena dokumentacija ipak daje solidan uvid u stanje kulturno–povijesne baštine na obrađivanim područjima. Detaljnije su obrađena područja općina:

Istočna Hrvatska – Beli Manastir, Našice, Đakovo

Središnja Hrvatska – Novska, Kostajnica, Dvor, Glina, Kutina, Garešnica, Velika Gorica

Gorska Hrvatska – Gračac, Titova Korenica

Južno Hrvatsko primorje – Benkovac, Knin

Ostala područja koja nas trenutno zanimaju djelomično su obrađena, što znači da je provedena samo evidencija, a nedostaje sustavna obrada terena ili podataka (vidi kartu 4.). Obuhvatniji i kompleksniji oblik dokumentiranja prostora, njegovo vrednovanje i izrada modaliteta za intervencije provodi se putem konzervatorskih studija koje se izrađuju kao podloga i polazište za prostorno planiranje.

Nažalost, jedan broj općina u kriznim područjima nije obrađen niti u etno akcijama, a niti u okviru prostorno–planske dokumentacije, te nema osnovnih elemenata za izradu programa revitalizacije s aspekta zaštite i obnove uništenih vrijednosti.

Usprkos tome prvi rezultati analize i dokumentiranosti većeg dijela stradalih područja su zadovoljavajući, te će pripreme olakšati posao na izradi programskih smjernica. (Karta 5.)

Etnološka istraženost i stupanj dokumentiranosti

Prikaz na primjeru zaštićenih ruralnih cjelina općine Sisak

Na području općine Sisak 1984. g. etnolog terenskom preliminarnom valorizacijom naselja klasificira i uvjetno kategorizira kroz Prostorni plan Zajednice općina Sisak zaštićenu baštinu od očuvane ruralne cjeline do pojedinačnog ruralnog spomenika.

Sedam je naselja svrstano u najvišu kategoriju tradicijski očuvanih ruralnih cjelina. To su: Bok Palanječki, Greda Sunjska, Gušće, Kratečko, Selište Sunjsko, Suvoj i Žreme. Od tih sedam ruralnih cjelina etnolozi i etnografi su od kraja 19. st. do danas obradili nekolicinu. Prva je u tom redoslijedu bila Kata Jančerova koja je obradila naselje Trebarjevo 1898. g. (Zbornik za narodni život i običaje), na nagovor svoga brata Antuna Radića (Olga Lastrić, 1984., 137–141). Monografija je pisana u dijalektu, izrazito realistički. Sakupljače i one koji su dokumentirali narodni život često su nazivani etnografima, iako se nisu bavili etnologijom kao znanošću.

Zagrebački etnografski muzej je 1923. g. proveo ekipno istraživanje u selima uz rijeku Kupu od Karlovca do Siska. U Etnografskom muzeju u Zagrebu nalazi se materijal otkupljen iz Sunjske Grede.

Etnolozi današnjeg Instituta za etnologiju i folkloristiku 1954/55. god. dokumentiraju narodne pjesme, glazbu te usmenu književnost, poeziju i prozu u selima Greda Sunjska i Gušće.

Etnološki atlas Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od 1961. g. započinje obrađivati naselja Hrvatske, pa i izvan nje »Upitnicama«, koje su ispunjavali studenti i učitelji. Na području općine Sisak obrađena su naselja Greda Sunjska i Gušće a nepotpuno su obrađena naselja Selište Sunjsko i Kratečko. Etnološke akcije »Istraživanja i fiksiranja stanja etnoloških spomenika« provode od 1970–tih godina svi zavodi za zaštitu spomenika kulture Hrvatske, a uz dokumentiranje tradicijske arhitekture vrši se i otkup pokretnog inventara koji ostaje pohranjen u muzejima. U akciji sudjeluju, uz etnologe–konzervatore i arhitekte, etnolozi–kustosi iz područnih muzeja. Etnološkom akcijom 1973. g. dokumentirane su na sisačkom području 4 cjeline: Greda Sunjska, Selište, Gušće i Žreme. Tijekom akcije izrađuje se dokumentacija za pojedinačne objekte tradicijske arhitekture. Dokumentacija se sastoji od opisa i valorizacije, fotografija te arhitektonskih skica.

U okviru Generalnog urbanističkog plana Sisak, 1980. g. evidentira se Bok Palanječki uz još desetak očuvanih naselja sa različitim stupnjem očuvanosti pojedinačnih objekata. Smjernice GUP–a uvjetovale su stroge režime zaštite ovog naselja. Ipak dozvoljena je dislokacija pojedinih objekata i naselja s očuvanijom ruralnom arhitekturom iz manje i slabije očuvanih ruralnih cjelina.

Stvaranje novih lokaliteta za etno parkove nije povoljno ocijenjeno. Etnolog radi na GUP–u Siska samo kao konzultant.

Ovaj kratak pregled svjedoči o radu i prisustvu na terenu različitih ustanova kao i stručnjaka etnologa: istraživača folklora, etnografa, muzikologa, etnologa–muzealaca, te etnologa–konzervatora unutar zajedničke znanosti etnologije, dok smo se nosiocima te kulture manje bavili.

Dosadašnja iskustva na valorizaciji spomenika i ruralnih prostornih vrijednosti

Intradisciplinaran pristup različito strukovno usmjerenih etnologa omogućava sagledavanje vrijednosti koje su pojedinom naselju inherentne. Folklorist uočava vrijednosti u duhovnoj kulturi, dok ostali etnolozi pažnju usmjeravaju materijalnoj i socijalnoj kulturi. U nas su kriterije valorizacije arhitektonskih spomenika razrađivali arhitekti–konzervatori i na njih se u većoj mjeri etnolozi–konzervatori oslanjaju u radu.

Na temu zaštite tzv. etnoloških spomenika tek 60–tih g. počinju se održavati prva savjetovanja. U Čačku se održava savjetovanje na kojem je arh. Oliver Minić govorio o »Značaju spontano nastalih urbanističkih cjelina«[3], kao i o tome što treba zaštititi u pojedinim naseljima, u cjelini ili u dijelovina. Integritet naselja ne bi smio biti narušen naglim promjenama i brutalnim prekidanjem kontinuiteta. Razni činioci bitni su za strukturu naselja, kao: rijedak i značajan prirodni položaj, prilagođenost i povezanost zgrade sa terenom, interesantna mreža ulica i trgova, spontana arhitektura visokih kvaliteta. Članak završava konstatacijom: »Trebalo bi oblast zaštite spomenika proširiti i na određene grupacije, na čitava naselja, na ambijente od značaja i vrijednosti. Ono što nam nedostaje da bismo sproveli takvu zaštitu, to su utvrđeni kriteriji, solidna dokumentacija i proučavanja, ocjena i stupnjevanje vrijednosti«.

Dvije godine kasnije 1962. g. u Splitu se održava prvo jugoslavensko savjetovanje na temu »Urbanizam i zaštita spomenika kulture«.

Temu historijskih aglomeracija ruralnog tipa obrađuje arh. A. Freudenreich, koji nakon sjajne pohvale u čast ruralnih spomeničkih vrijednosti, koje su ponajčešće »skrivene«, te ih valja tek pronaći, otkriti i utvrditi, da bi se u ruralnoj osnovi mogle obraditi kao akcenti kraja i sačuvati kao kulturno–historijski spomenici, smatra da je »određivanje spomeničke vrijednosti jedan od najsloženijih problema, u kome ne bi smjela prevladati apriorna gledišta, nego suptilan umjetnički sklad spomeničkih vrednota s novim suvremenim živo-

[3] Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd 1960, knj. XI. str. 371

tom«.[4] Temelje etnološkog rada u konzervatorstvu postavlja etnolog–konzervator Beata Gotthardi Pavlovsky. Uz poznavanje povijesti, tradicije, njene starine, tokova, neophodno je poznavanje kulturnih pripadnosti tzv. kulturnim slojevima ili kulturnim krugovima kako bi valorizacija bila znanstveno osnovana. »Da bi određena pojava iz ruralnog prostranstva imala uvjete da bude spomenične vrijednosti (da svi dokazi te pojave vrijede kao spomenici) ona mora tek dokazati svoje etnografsko svojstvo. To znači da ta pojava mora istovremeno dokazati i svojstvo predaje i svojstvo funkcije.... pojava kojoj utvrdimo predajno, etnografsko svojstvo, ima samim time i spomenično svojstvo, jer po sebi dokazuje puteve kulture kao i to da je narod nosilac takvih kulturnih oznaka«.[5] Radom Beate Gotthardi–Pavlovsky uvodi se nova kategorija zvana »spomenička pojava«... radi se o »neizmjerno mnogo puta ponovljenom nizu istovjetnih činjenica koje zajedno grade objektivnu–zavičajnu, nacionalnu i međunarodnu kulturnu vrijednost«. Oštro se boreći protiv izuzetaka, pojedinačnosti, a za zajedništvo i tipičnost podataka unutar kategorije uvjetno rečeno spomenika (etnografski spomenici... tek grade masu spomeničkih podataka), smatra da se njihovo datiranje očituje kao epoha i kao nedavni graditeljski čin. Prva oznaka približno određuje nastanak pojave, »dok će nas prva vremenska oznaka uzbuditi povijesnom starošću pojave, druga će nas vremenska oznaka, pa bila ona i iz 20. stoljeća, uzbuditi snagom dokaza njenog višestoljetnog i višetisućljetnog obnavljanja«.

Svakako, valorizaciju spomeničke baštine mogu utemeljiti istraživanja kulturno historijskog smjera u etnologiji, jer pružaju niz podataka služeći rekonstrukciji starijih povijesnih razdoblja. Ono što tijekom edukacije nedostaje svakom etnologu jeste dobro znanje povijesti i služenje povijesnim dokumentima. Bez povijesnih činjenica nemoguće je pravilno valorizirati prostor, prostorne vrijednosti i oblikovanje. Često bi trebalo pratiti samo povijesne dokumente u svezi s migracionim kretanjima i utjecajima koji iz toga proizlaze. Za pravilnu valorizaciju važno je prepoznavanje planskih i spontano nastalih elemenata u strukturi naselja, u njegovom razvojnom slijedu kao i pravilno ocjenjivanje povijesnih zbivanja. Treba utvrditi kada i gdje se u oblikovanju ruralnih naselja mogu očitati gradski utjecaji, a kada je oblikovanje naselja uvjetovano različitim urbarijalnim propisima gradske ili državne uprave, te definirati razloge primjene lokalnih mjera i gospodarstvenih propisa. Ovdje treba istaknuti istraživanja Marije Planić Lončarić (1980.) i njene konstatacije o utjecaju koje je grad vršio na selo u Dubrovačkoj Republici. Iako se radi o

---

[4] Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. XIV, Beograd 1963., str. 141

[5] *Beata Gotthardi–Pavlovsky,* Etnološki pristup spomeničkoj baštini regije, (ruralni prostori i spomenici na području općine Opatija), zbornik radova »Liburnijske teme«, knj. 1, Rijeka 1978., vidjeti i rad iste autorice pod naslovom »Etnozoniranje ruralnog prostora kao metoda i sredstvo njegove zaštite«, Čovjek i prostor br. 6, Zagreb 1983 str. 22, 23

izuzetnom području Dubrovačke Republike, znamo da je i u kontinentalnom dijelu Hrvatske bilo pravnih regulativa kojima se nastojalo utjecati na gradnju u ruralnom prostoru.

Kod rasprava o oblicima arhitekture treba voditi računa o društveno–povijesnim aspektima, ali i pronaći razloge postojanja određenih oblika, kao i odrediti njihovu ulogu u prostoru.

Valorizaciji spomenika mogu pridonijeti i etnološka promatranja transformacija kao i praćenje svjesnih ili nesvjesnih procesa[6], možda u nekoj mjeri i semiološka istraživanja, koja pokušavaju naći funkcionalnu i simboličku vrijednost pojedinog mjesta. Etnolog–konzervator je onaj koji sabire činjenice, utvrđuje ih, iznosi kao dokument vremena te donosi o njima ocjenu. Pristup etnologa–konzervatora problematici sagledavanja prostora i njegovoj valorizaciji se postupno razvija. Dok 70–tih godina etnolog u prostoru promatra samo pojedinačni spomenik, eventualno pojedino gospodarstvo, od početka 80–tih prijelaz na prostorne cjeline i njihovo valoriziranje označava kvalitetan pomak. Pomaci u valorizaciji spomeničke tradicijske baštine, ne govorimo izričito o ruralnoj, jer se tradicijska baština nalazi i u gradu, otpočeli su svakako dolaskom etnologa u konzervatorsku djelatnost.

Sada, 1992. god., etnolozi moraju sudjelovati u očuvanju preostale tradicijske baštine te svojim znanjem i iskustvom usmjeriti i utjecati na oblikovanje i stvaranje novih seoskih prostora. Zadaci koji se nalaze pred etnolozima mnogostruki su i raznovrsni. Možda je sada trenutak da se ponovo osvrnemo na zasade arh. A. Freudenreicha o potrebi osnivanja ustanove za proučavanje narodnog graditeljstva.[7] Samo valorizacija i očuvanje likovno–prostorne slike

---

[6] »izraženih u konkretnim, individualnim ili kolektivnim iskustvima, kojima su ljudi što nisu imali neku instituciju uspjeli da je postignu, bilo izumom, bilo mijenjanjem prijašnjih institucija, bilo primivši je izvana... ili... etnologija dobiva svoju originalnost iz nesvjesne prirode kolektivnih fenomena...« *Claude Levi–Strauss,* Strukturalna antropologija, Stvarnost, Zagreb str. 16, 30. Sve kritike koje je isti autor izrekao na metode rada kulturno–historijskih škola treba ozbiljno prihvatiti i uspostaviti nove moguće odnose, kao što ih i sam autor daje u istoj knjizi a što je tema drugih rasprava.

[7] *A. Freudenreich,* Kako narod gradi, Zagreb 1972., str. 20. Autor zamišlja sustavno sabiranje građe, što je dijelom i učinjeno za veći dio Hrvatske tijekom rada etnologa–konzervatora u službi zaštite. »Na tim vrelima mogli bi (arhitekt i etnolog) kritički prosuđivati u čemu mogu, smiju i moraju, mijenjanjem dosadašnjeg načina gradnje, koristiti svome narodu. Time bi ujedno naučili u čemu i gdje je narod sam pronalazio najpovoljnija funkcionalna rješenja uskladivši ih s načinom života. Posluživ se takvim vrelima, stručnjaci bi mogli nastaviti i usavršavati prema najnovijim tehničkim principima i suvremenim materijalima stogodišnja narodna iskustva, koja su se iskristalizirala u graditeljstvu naših sela«. Isto tako potreba za znanstvenim usmjerenjem ovakvog zavoda za proučavanje narodnog graditeljstva već odavno je neophodno, jer je etnologu–konzervatoru uz redovan posao teško dostižna znanost.

i rukotvorskih umijeća, sudjelovanje u kulturnom oblikovanju prostora, a time i vremena u kojem jesmo, ovisit će i o participaciji etnologa.

Kako obnavljati i graditi u razorenim naseljima

Stupanj stradanja i kulturno povijesna vrijednost naselja su kriteriji koji trebaju odlučiti o pristupu obnovi. Pri tome treba voditi računa da obnova pojedinih širih prostora i naselja zahtijeva specifičan pristup za svaki prostor i za svako naselje i ne može se odrediti jedinstvenom općom shemom. Pored toga, prioritet obnove pojedinih prostora u velikoj mjeri ovisi o trenutačnim uvjetima sigurnosti, a zatim o gospodarstvenoj osnovi, demografskoj situaciji i ulozi kraja, tj. naselja u administrativno–privrednom sistemu regije i Republike. Ova činjenica upućuje da je osnova svake obnove prostorno–planska dokumentacija. Kulturno–povijesni značaj i obveza zaštite vrijednosti prostora pri tome zahtijeva izradu odgovarajuće konzervatorske dokumentacije.

Iako su mnoga područja i naselja prostorno–planski i konzervatorski određena, sadašnje prilike zahtijevaju reviziju.

Djelomično ili potpuno razorena sela svakako treba obnavljati, odnosno ponovno graditi, tako da se zadrže osnovne kvalitete i karakteristike nasljeđa, a uz uvažavanje novih uvjeta poljoprivredne proizvodnje i životnog standarda.

Postoji niz razloga zbog kojih treba graditi u duhu tradicijskih oblika, a to su, uz ostalo, estetske, ekološke i humane vrijednosti.

Novo graditeljstvo u zadnjih deset–petnaest godina uglavnom nema značajke tradicijskog, njime se negiraju sve naslijeđene kvalitete, a u prostoru je povijesni red i sklad zamijenjen anarhijom.

Proces destrukcije tradicijskih vrijednosti u ruralnim prostorima započet je nepromišljenim ponavljanjem stranih oblika, neprilagođenih regionalnim krajobraznim karakteristikama; novo izgrađeni prostori s aspekta kulturno–povijesnih vrijednosti ničim ne podsjećaju na tradiciju područja, a mjesto gubi povijesnu memoriju. Nastaju novi odnosi u prostoru, mijenjaju se proporcije građevnih volumena, gabariti, oblici i kolorit. Stoga je neobično važna revalorizacija ratom oštećenih područja, pri čemu je uloga etnologa–konzervatora vrlo značajna.

Dosadašnji pristup zaštiti obogaćen novim spoznajama traži i primjenu novih metoda.

Elementi koje treba poštivati kod obnove naselja su:

a) tip naselja, (slijediti njegovu matricu)

b) oblik parcele (kućišta) s dispozicijom objekata

c) graditi na osnovnim značajkama izvornih oblika pripadajuće regije (proporcije, gabarit, materijal)

d) osnovni elementi ulice na pr. cestu, grabu, drvored, pločnik, ogradu (rekonstruirati)

e) kompozicijski sklad između pojedinih elemenata u prostoru u odnosu na ambijent i širi krajolik.

Uloga konzervatora u obnovi

Opravdano je prisutna bojazan od stihijski pokrenutih akcija obnove koje bi mogle ozbiljno ugroziti preostalu baštinu. Značenje baštine za identitet prostora, a time i kulturu naroda koji ga je oblikovao, je veliko. Stoga je nužno najhitnije pristupiti izradi zajedničkih programa i parametara za određivanje uvjeta dopuštenih građevinskih djelatnosti u ruralnim prostorima pogođenim ratom.

Nužno je povezivanje svih stručnjaka konzervatora na izradi zajedničkih programa, a zatim i međuresorno povezivanje. Iako je u stručnim i kolegijalnim kontaktima poticana inicijativa za suradnjom, do sada ona nije ostvarena na nužnoj razini Ministarstava: za obnovu, financije, zaštitu okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, te prosvjete i kulture. Tržištu su ponuđeni neki stambeni modeli, a i dalje se izrađuju programi i projekti bez aktivnog učešća službe zaštite.

Stav službe zaštite temelji se na neophodnom usklađivanju urgentnog rješavanja stambenih problema i trajnog rješenja u prostoru.

Ostaju pitanja: kako to postići, kako uskladiti potrebu za brzim intervencijama i odgovarajućim rješenjem. U ovom trenutku odgovor je: riješiti problem stanovanja improviziranim objektima lociranim u skladu s prostorno planskim propozicijama, a u međuvremenu izvršiti sve neophodne pripreme za prihvaljiva trajna rješenja. Proces obnove odvijat će se kroz dulje vremensko razdoblje. Zato je osobito važna međuresorna suradnja u procesu pripreme planiranja i izrade neophodne dokumentacije.

U procesu obnove bitno je pripremiti edukativne i propagandne materijale i približiti ih što većem broju korisnika. Nesumnjivo će od velike koristi biti nedavno pokrenute publikacije iz serije »Hrvatsko narodno graditeljstvo«.

Preduvjet za kvalitetne intervencije u prostoru jest prisustvo konzervatora, arhitekata i etnologa, kako u cijelom procesu pripreme, tako i na sanaciji postojećih oštećenja te izvedbe novih objekata, poteza, ali i naselja.

Suvišno je ponoviti da je jedino interdisciplinarnim radom moguće revalorizirati ruralnu baštinu na ratom zahvaćenom području, odnos sveukupne i

razorene baštine na prostoru cijele Hrvatske, te kvalitetno započeti rad na obnovi.

Za uspješan rad na obnovi nužna je profesionalna ekipiranost, tj. stvaranje čvrstih timova etnologa, arhitekata i urbanista koji će kontinuirano djelovati u manjim mikroregijama. U takvom timu etnolog surađuje s arhitektima kroz stalnu prisutnost na terenu radi valorizacije prostornih i graditeljskih elemenata; pronalazi veze i zakonitosti načina života i oblikovanja prostora, ukazuje na postojeće, preživjele seoske obrte te na one kojih više nema, ali koje ljudi još uvijek znaju i može ih se relativno brzo obnoviti. Prije svega, to su oni obrti koji su neophodni za obnovu ratom razrušenih naselja. Potrebni su podaci o tome što u kojem selu postoji kao mogućnost za revitalizaciju, te da li su očuvani alati i pomagala za pojedinu tehnologiju.[8] Etnolog–konzervator sud-

---

[8] Upitnik — »Elementi za revitalizaciju tradicijskog graditeljstva, privređivanja i običaja — Lonjsko Polje, etnološka istraživanja«

(Upitnik je izrađen za rad na terenu u okviru Etnoakcije »Lonjsko Polje — 1991. g. — K. Petrić — A. Mlinar, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, travanj 1991. g.).

LONJSKO POLJE — etnološka istraživanja

Elementi za revitalizaciju tradicijskog graditeljstva, privređivanja, rukotvorstva i običaja

GRADITELJSTVO

Način gradnje, tehnologija, graditelji (podrijetlo, broj imena, živući majstori)

Obrada drvata za zgrade i općenito sve o tesarskom i stolarskom zanatu (sačuvana stara tehnologija, alat) i pilane

Zidanje krušnih peći (tehnologija, majstori nekada i danas živući)

Žbukanje i bijeljenje (gašenje i dobava vapna, tehnologija pripreme)

PRIVREĐIVANJE

Obrada zemlje: glavne kulture nekada i sada, napuštene kulture (lan, konoplja, sirak), ako još netko sije staro što i u kojoj količini. Gdje su se sijele pojedine kulture (lokacija u odnosu na naselje).

Stočarstvo: vrste, kvantitet, nekada — sada, način ispaše, nekada — sada

Ribarstvo: razvijenost nekada i sada, način lova, konzerviranje i plasiranje

Pčelarstvo: kvantitet i intenzitet, nekada i sada

RUKOTVORSTVO I OBRT

Kovači: sačuvano u funkciji ili samo znanje, učestalost nekad (imena) sačuvan inventar

Kolari: u funkciji ili samo sačuvano znanje (imena), inventar

Košaraštvo: sačuvana proizvodnja, vrste proizvoda, učestalost nekad i sada (imena košaraša)

Lončari: lončarski centri, vrste proizvoda u upotrebi

jeluje kod utvrđivanja propozicija za rekonstrukciju i sanaciju kako naselja tako i pojedinačnih objekata, priprema postojeću dokumentaciju (pisanu, fotografsku) u Zavodu i srodnim ustanovama. Za realizaciju utvrđenih propozicija zaštite neophodno je da etnolog–konzervator održava veze s općinskim službama, investitorima, te da je prisutan na samom gradilištu radi kontinuiranog stručnog nadzora nad izvedbom.[9]

Arhitekt–konzervator rješava prostornu problematiku kod rekonstrukcije ili sanacije naselja u globalu i detalju kroz izradu uvjeta uređenja prostora i uvjeta građenja uopće, za stambene i gospodarske objekte, ali i objekte komunalne opreme i malih formi, npr. bunara, poklonaca. Njegova su zadaća radovi na očuvanju prirodnih, a nadasve povijesnih elemenata kulturnog krajolika koji su karakteristični za identitet ruralnih prostora.

Za kreativan, uspješan i kvalitetan pristup obnovi nesumnjivo je potreban daleko veći broj etnologa i arhitekata u službi zaštite, od broja danas uposlenih.

Tkanje: općenito tekstil, stare tehnike i uzorci, imena današnjih tkalja, intenzitet, sačuvanost

INTERIJER

Izgled, namještaj, načini grijanja, zidane peći, karakteristična oprema i razmještaj

FOLKLOR I OBIČAJI

Da li postoji KUD (ili slično društvo)

Pjesme, muzički insturmenti, upotreba nošnje

Godišnje svetkovine

Prehrana

Tradicijska jela (mogućnost nekog specijaliteta)

Napomena:

Da li ima osoba koje bi prenosile znanje iz neke od navedenih djelatnosti.

Da li mogu plasirati svoje proizvode i na koji način.

[9] U pripremi za obnovu hrvatkih sela, kao prva mjera iskazan je prijedlog i procjena građevnog materijala. Predviđen je materijal karakterističan za određeno područje, kao i alternativni novi materijali koji su prihvatljivi ili se uz određene zahvate mogu uskladiti s izvornim značajkama. Nove i stvarne količine građe biti će iskazane nakon reambulacije terena i prvih iskustava na sanaciji.

Literatura

Aleksandar Freudenreich, Narod gradi na ogoljelom krasu, Beograd 1962.

*****, Kako narod gradi, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb, Zagreb 1972. g., tisak Zrinski, urednik: Vlado Mađarić.

Nada Gjetvaj, Etnografski muzej u Zagrebu – u povodu 70. obljetnice, Etnološka istraživanja 5, izdavač Etnografski muzej Zagreb, 1989. g. ur. Branko Vašarević.

Olga Lastrić, Kata Janjčerova, autorica monografije o Trebarjevu, Etnološka tribina 6–7, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1984. g., str. 137–141.

Claude Levi–Strauss, Strukturalna antropologija, Stvarnost, Zagreb, bez godine

Aleksandra Muraj, Živim znači stanujem, Hrvatsko etnološko društvo, Zavod za istraživanje folklora, Znanstveni institut Filozofskog fakulteta v Ljubljani, ur. Dunja Rihtman Auguštin, Zagreb 1989.

Vlado Mađarić, Problemi valorizacije spomenika kulture, Zbornik zaštite spomenika kulture sv. X, Beograd 1959., str. 1–12.

Ivo Maroević, Sadašnjost baštine, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1986. g.

*****, Spomenik kulture kao dokument, Ogledi, vol. 18, br. 3–4, Zagreb, 1988., str. 783–791.

*****, Povijesni grad kao dokument, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 12–13, Zagreb 1988–1989, str. 191–196

Marija Planić Lončarić, Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb 1980.

Davor Salopek, Studija mogućnosti aktivne zaštite ruralnih mikro i makro ambijenata, Arhitektura br. 154, Zagreb 1975., str.

Zdravko Živković, Hrvatsko narodno graditeljstvo, sv. I, Istočna Hrvatska (Slavonija, Baranja, Srijem), izd. Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske, Zagreb, 1992.

KRATICE

GUP – Generalno urbanistički plan

PPZO – Prostorni plan zajednice općina

RZG – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu

Akcija »IFSES« – akcija »Istraživanja i fiksiranja stanja etnoloških spomenika«

Conservationistic Preparations for the Restoration of Croatian Rural Areas Damaged by the War

Summary

Aggression against the national, cultural and spiritual identity of Croatia has been going on for a very long time, assumnig a hostile military character more than a year ago. The consequences of war have caused many changes in the national culture and existing traditions. According to information received from the organization responsible for the protection of monuments as at 15 April 1992. 740 rural settlements have been destroyed. Of the 242 protected rural entities, 103 have been damaged, 62 partially damaged, 39 burned and further 38 completely devastated.

A precondition for the reconstruction of destroyed villages is an inter–disciplinary and intra–disciplinary approach to the valorization and determining of the level of damage, not merely from physical and technical aspects but also from an ethnological and historical standpoints.

The ethnologist Beata Gotthardi–Pavlovsky has established an ethnological valorization of rural architectural heritage by »ethno–zone« based on cultural–historical orientation in ethnology.

Multi–disciplinary monument valorization permits the use of results obtained through the use of other scientific methods, such as semiological.

On the basis of research carried out to date the intra–disciplinary evaluation of the integrity and identity of the heritage of a particular place is of vital importance for the restoration of Croatian villages.

The most important criteria of conservationism in its approach to restoration are the level of damage and the cultural and historical value of any particular settlement. The approach to restoration must be individual and cannot be effected on the basis of a single model. The basis of every restoration is detailed physical plan documentation which includes an evaluation by the conservationist.

Seven settlements within the Sisak municipality are of the highest category and where a highly–assessed and valuable architectural and visual rural culture has been preserved to this day. The area is relatively well documented from the aspect of physical plan, as well as ethnographically – i. e. ethnologically.

Restoration of rural environments must be undertaken in harmony with inherited characteristics, recognizable both in spatial relations and in architectural forms. The process must involve the continual presence of ethnologists throughout all phases of work, especially during realization on the actual building site.

WAR DESTRUCTION IN THE REPUBLIC OF CROATIA

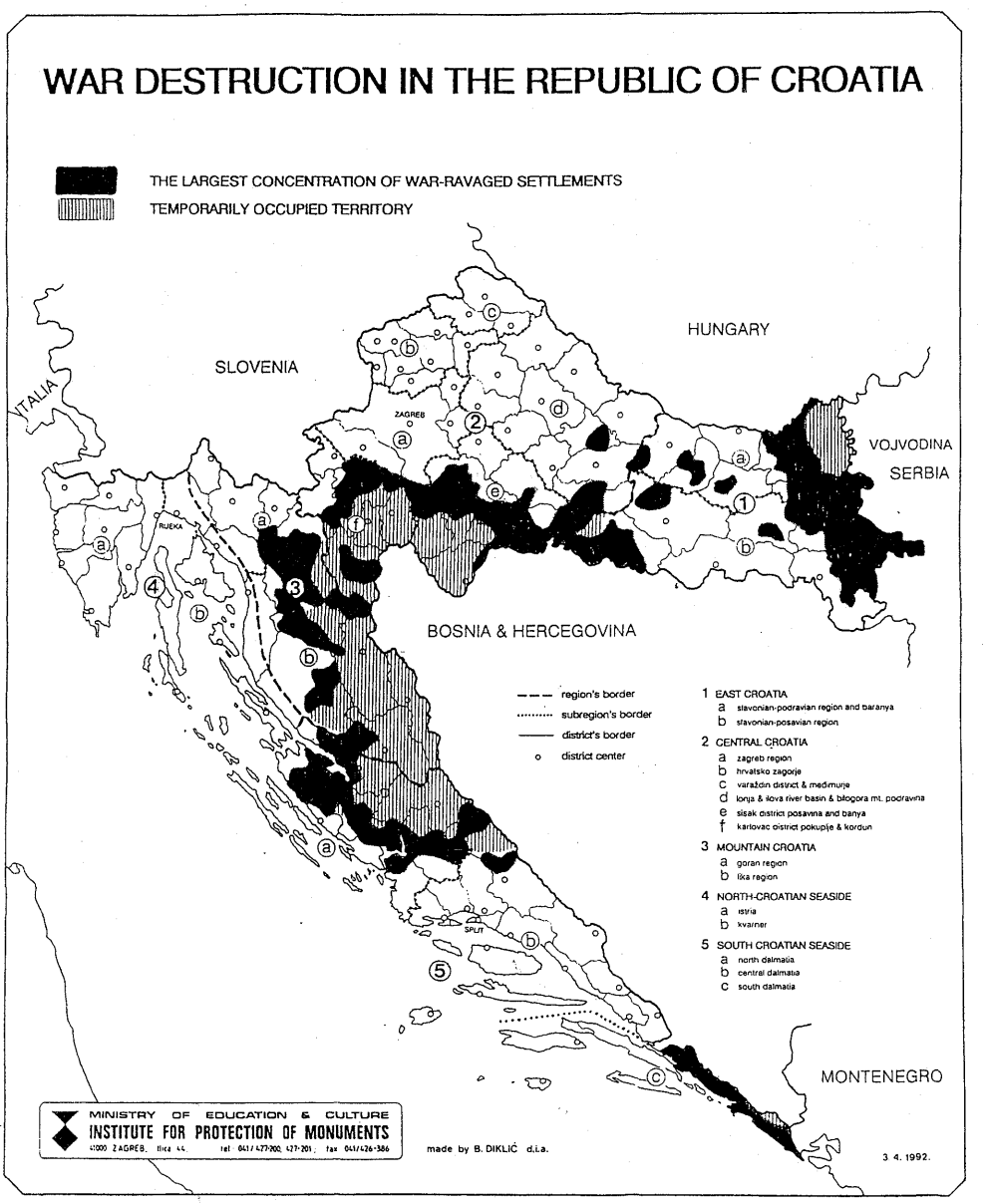

MINISTRY OF EDUCATION & CULTURE
INSTITUTE FOR PROTECTION OF MONUMENTS
41000 ZAGREB, Ilica 44, tel: 041/477-200, 427-201, fax 041/426-386

made by B. DIKLIĆ d.i.a.

3. 4. 1992.

Elementi za klasifikaciju stupnja razaranja općinskih područja

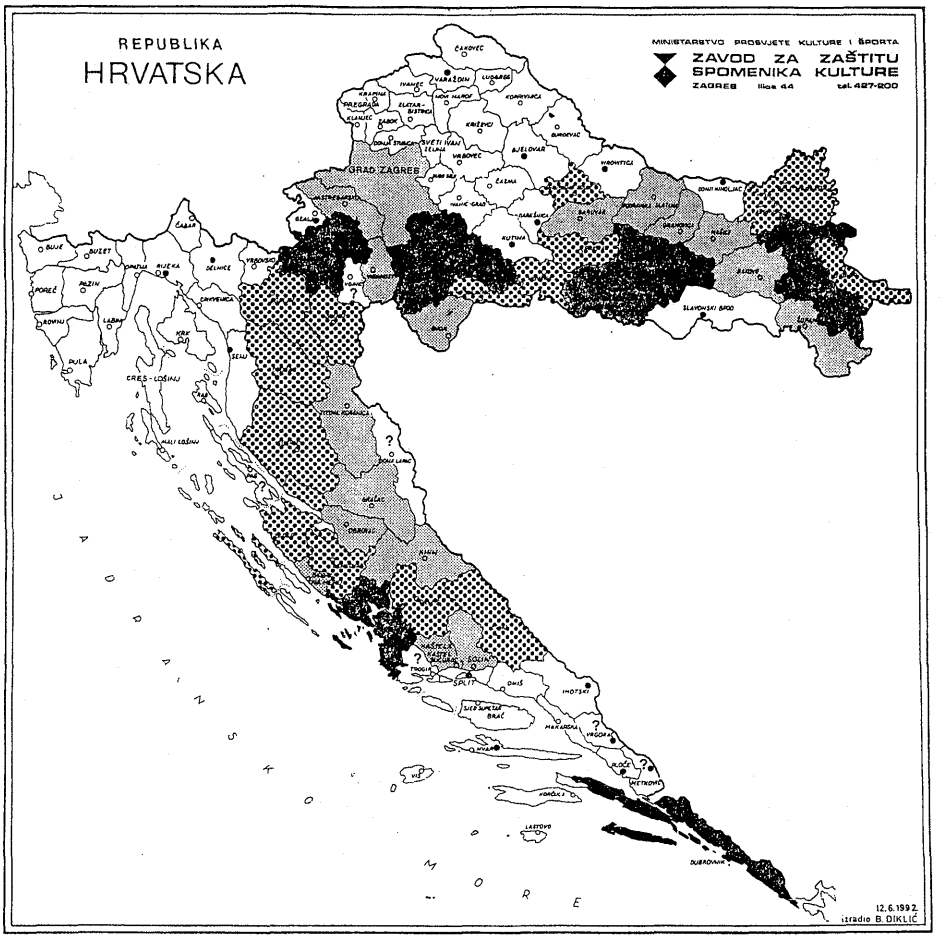

karta (2) - BROJ STRADALIH NASELJA U OPĆINI

- • oštećeno 1 naselje u općini
- 2 - 10
- 10 - 30
- više od 30
- ? nedostaju podaci

Elementi za klasifikaciju stupnja razaranja općinskih područja

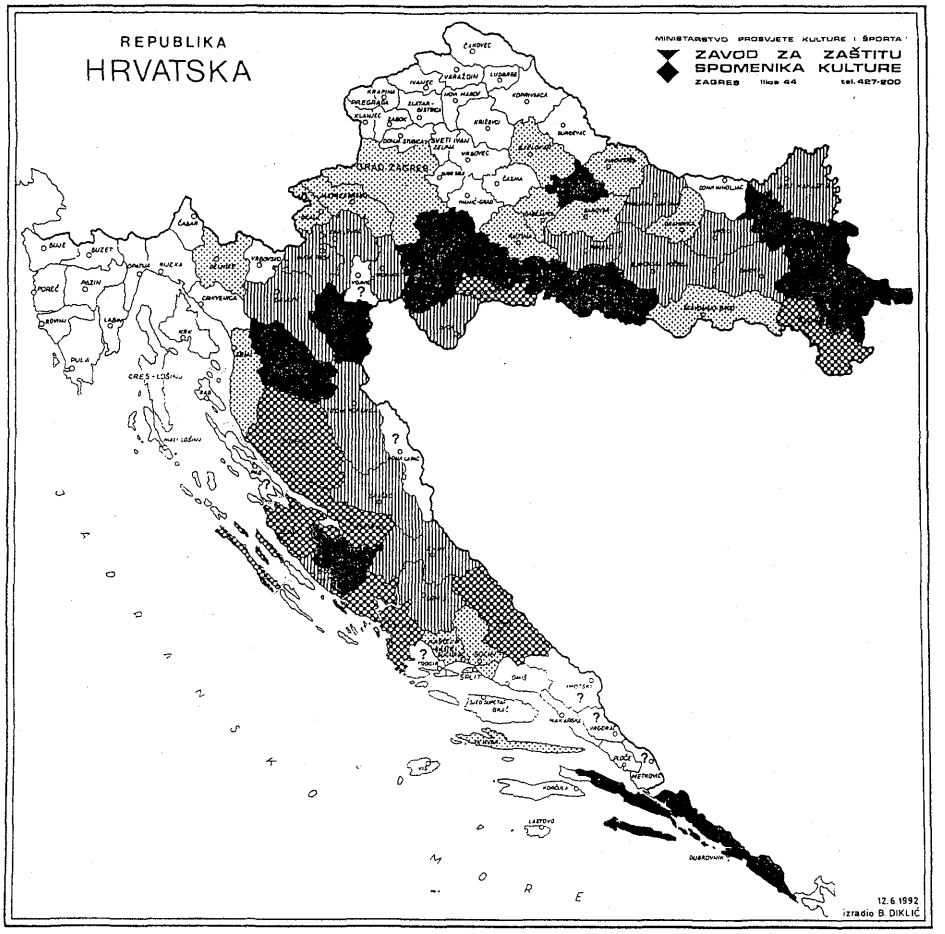

karta ③ - POSTOTAK STRADALIH NASELJA U OPĆINI

- manje od 10 %
- 10 - 30 %
- 30 - 50 %
- više od 50 %
- ? nedostaju podaci

karta ④ RAZINA DOKUMENTIRANOSTI NARODNOG GRADITELJSTVA

Stanje obrade općinskih područja:

- Obrađena područja do 1991. godine
- Djelomično obrađena područja do 1991.godine
- Neobrađeno

PODRUČJA OPĆINA - ELEMENTI ZA PROGRAM OBNOVE

karta ⑤ PRIORITET IZRADE PROSTORNO PLANSKE DOKUMENTACIJE

Oštećeno više od 50% naselja

Oštećeno 30-50% naselja

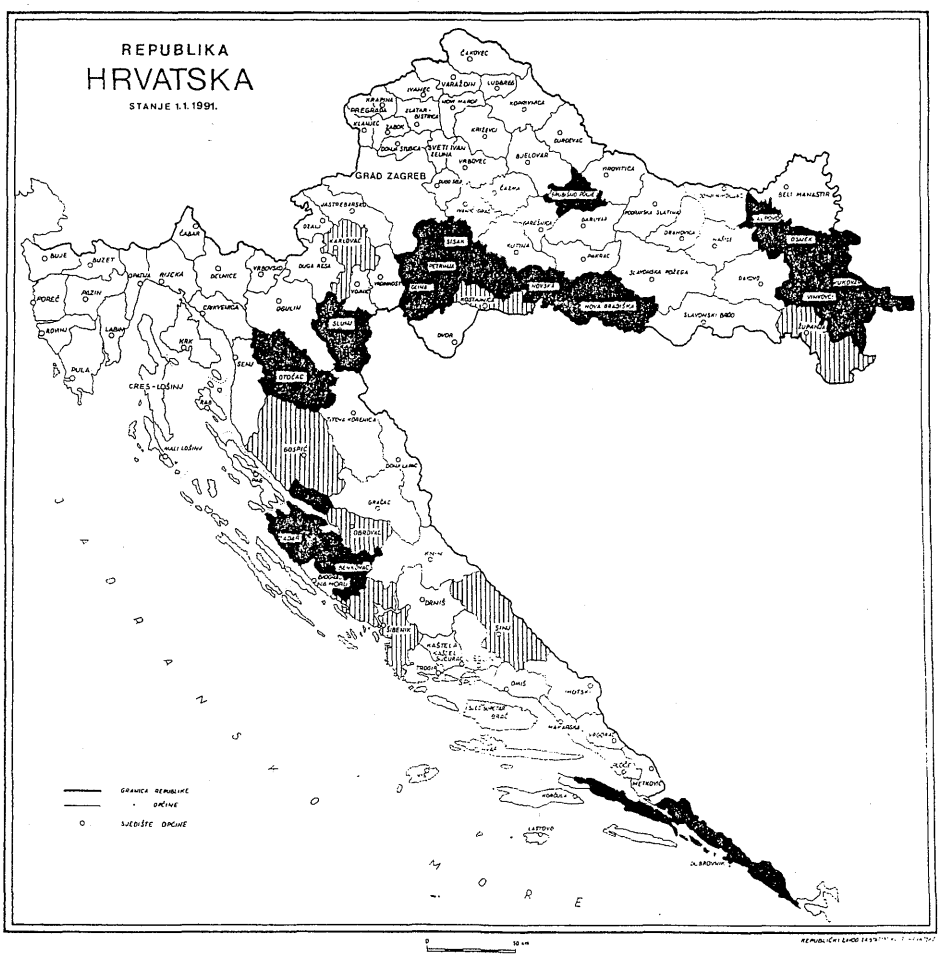

Stanje: 28.05.1992.

LETOVANIĆ KBR 86 /KATNICA/
ĐURET IVAN

TLORIS PRIZEMLJA 1:100

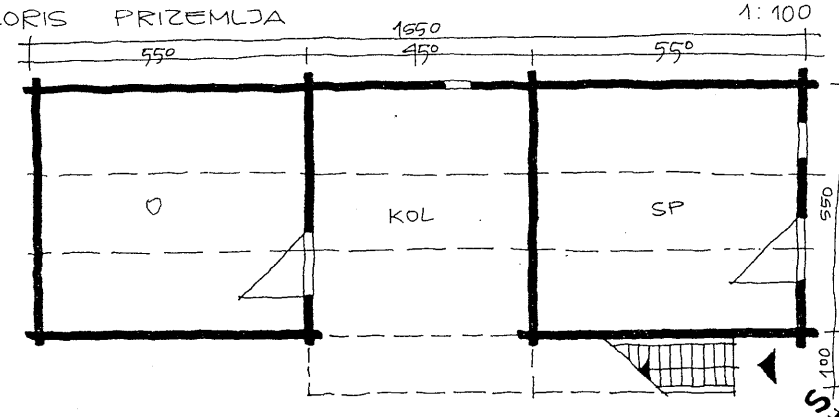

TLORIS KATA 1:100

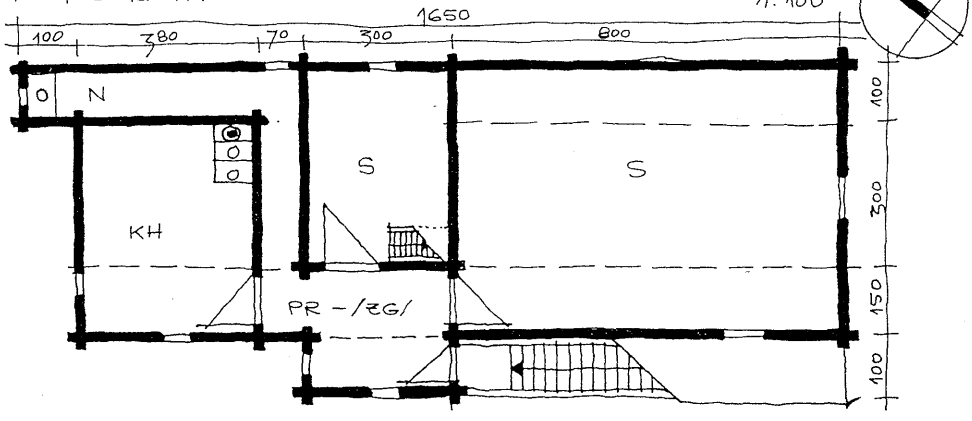

SITUACIJA 1:500

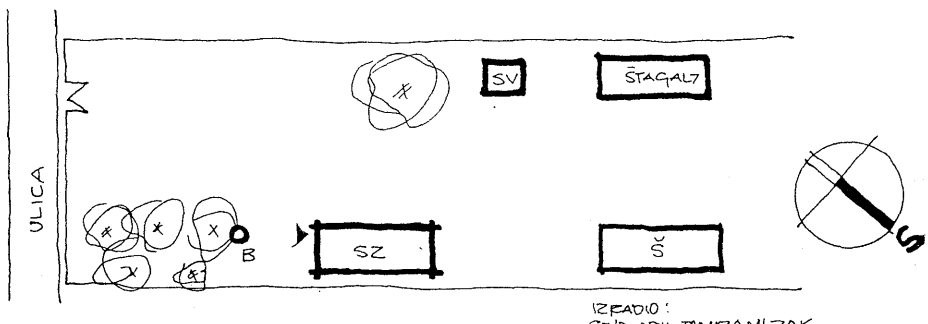

IZRADIO:
STUD. ARH. TOMISLAV TOMRAMLJAK

Uništeno selo Stari Grabovac kraj Novske

Stradale kuće u Nuštru

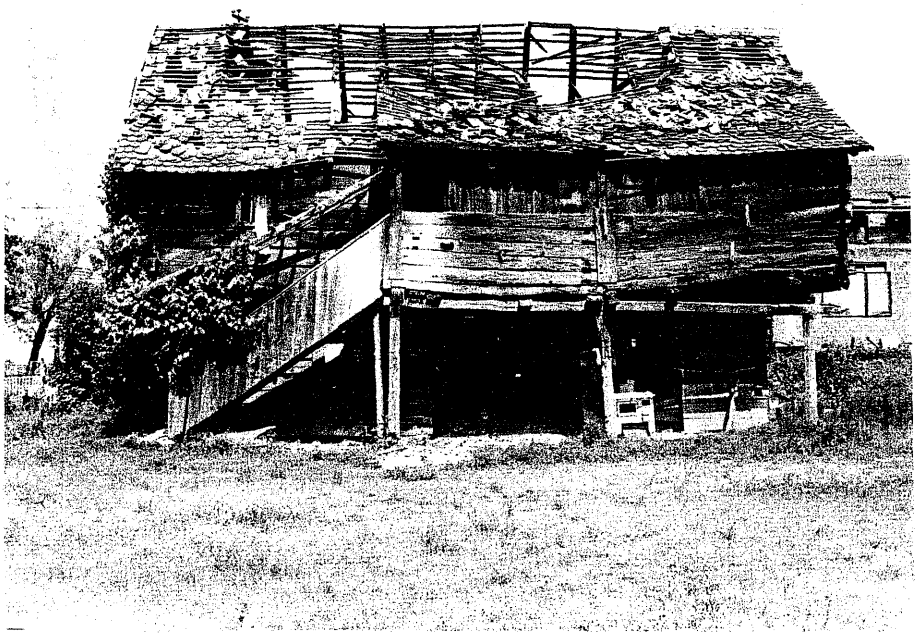

Pogođena stara drvena kuća u Brestu Pokupskom